

Hrvatski etnonimi i glotonimi na razmeđu kultura i civilizacija na istoku hrvatskoĝa kulturnoĝa prostora

Mario Grčević

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
mgrcevic@hrstud.hr

UDK: 811.163.42'373.234
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.18>

U članku se proučavaju potvrde etnonima *Hrvat* i glotonima *hrvatski* u vrelima od XIV. do XIX. stoljeća, poglavito one koje se odnose na pućanstvo koje se tijekom vremena većinski nije integriralo u hrvatsku narodnosno-etnićku zajednicu. Usporedba s uporabom srpskoga etnonima pokazuje da se je on za razliku od hrvatskoga ućestalo rabio kao vjeroispovijedna odrednica. Dolazi se do zakljućka da hrvatsko narodnosno ime, iako u hrvatskoj etnogenezi ima vaŝnu ulogu, nije jedina, pa ćak ni kljućna ili pouzdana razdvojnica pri odrećivanju i hijerarhiziranju hrvatskih povijesnih etnogenetskih sastavnica.

Kljućne rijeći: Hrvati, katolici, muslimani, pravoslavci, etnogeneza

Uvod

Uporaba etnonima *Hrvat* i glotonima *hrvatski* u hrvatskoj općoj i knjiŝevno-jezićnoj povijesti poprilićno je dobro istraŝena i opisana (npr. Katićić 1989, Zelić-Bućan 2000, Ostojić 2000). Mećutim, nedovoljno je istraŝena njihova uporaba u onim slućajevima u kojima se odnose na pućanstvo koje se nije integriralo ili se većinski nije integriralo u hrvatsku narodnosno-etnićku zajednicu. Ovaj je ćlanak posvećen popunjavanju te istraŝivaćke praznine.

Nazivi *hrvatski*, *dalmatinski* i *ilirski* na Istoku i Zapadu

Marco Antonio Pigaffeta iz Vicenze bio je ćlanom drugoga diplomatskoga poslanstva Antuna Vranćića u Carigrad 1567. godine. Svoj tada napisani putopis objavio je u Londonu 1585. (u transliteraciji ga je nanovo izdao Matković 1890b, usp. takoděr Matković 1890a i 1884). Govoreći o Carigradu, Pigaffeta biljeŝi da ondje gotovo svi Turci znadu *hrvatski* ("crovata lingua"), posebice vojnici (Matković 1890b: 89). U drugom surjećju Pigaffeta tvrdi da i stanovnici Bugarske govore *hrvatski* ("croato"), a kao pojedine narode koji se ondje sluŝe *hrvatskim*, spominje osim Bugara joŝ Srbe i Raŝane, Bosance, Hrvate, Slavene ("Schiavoni"), i druge koji govore

istim jezikom (Matković 1890b: 179). Tu je razvidno da Pigaffeta, barem na tom mjestu, naziv *hrvatski* rabi u značenju 'slavenski'. U istom ga značenju rabi možda i njemački hodočasnik M. Seydlitz 1557. kada kaže da se zatočenim hodočasnici u Palestini, među kojima se nalazio i on, tamošnji aga paše od Damaska, odrekli kršćanin, obratio na *hrvatskom* ("Crabatisch") (Kužić 2013: 182, 471).

Petar Matković izražava mišljenje da je Pigaffetu na poistovjećivanje hrvatskoga i bugarskoga (pod hrvatskim imenom) vjerojatno naveo Antun Vrančić (1890a: 130). Međutim, nije vjerojatno da bi to bio samo Vrančić jer Vrančić svoju vlastitu slavensku jezičnu i narodnosnu samoidentifikaciju u duhu humanizma zapadnoga uljudbenoga kruga veže poglavito uz nazive *ilirski* i *dalmatinski*. Ti nazivi u zapadnim vrelima potiskuju naziv *hrvatski* (ne samo u Vrančićevim tekstovima) i rabe se često kao njegove istoznačnice i sličnoznačnice (usp. Fancev 1938: 120–121). Npr., u svojim bilješkama o ugarskom državniku i kardinalu Jurju Utišeniću (Utješenoviću) Vrančić kaže da se Utišenić rodio u Hrvatskoj ("Croatia"), u mjestu kojem ime na hrvatskom jeziku ("Croata lingua") znači *kamenčić* (Kamičac kraj Skradina, 1482.) (Hrvatski latinisti 1969: 662–663).¹ U nastavku teksta Vrančić zove Šibenik, Skradin i Zadar slavnim "dalmatinskim gradovima", a imena velikoga broja izvrsnih utvrda u unutrašnjosti prema Kninu i Bribiru kaže da ne spominje zbog pretvrdoga "ilirskoga" izgovora. Dakle, prema Vrančiću u *Hrvatskoj* se nalaze *dalmatinski* gradovi, a jezik u *Dalmaciji* i *Hrvatskoj* u istom tekstu zove istoznačno i *hrvatskim* i *ilirskim*.

S obzirom na takvu nesustavnu uporabu hrvatskoga imena upadljivo je kako se Vrančić služi isključivo njime dok se kao diplomat 1559. obraća Hasan-begu Sandžaka hatvanskoga, nastojeći ga udobrovoljiti pozivanjem na njihovu zajedničku pripadnost hrvatskomu narodu ("nostrae nationis Croatae"), "u kojem se ponosim što sam i ja rođen, a iz njega je potekla i Vaša Velemožnost" (Hrvatski latinisti 1969: 637–638). Vrančić prije tih riječi spominje Hasan-begova pisma u kojima se Hasan-beg diči svojim

¹ Utišenićev sluga Franciscus Bornamissa de Alsow spominje 1553. da je Utišenić znao *hrvatski*, da je prijateljevao s pašama, a u rodu da je bio s Mehmed-pašom, *Hrvatom* po narodnosti koji je kao dijete uhićen i odveden u Tursku, kako mu je sam Utišenić rekao. Osim toga, kaže da je Utišenić bio u srodstvu s Murad-begom (Tardićem), također *Hrvatom*. Usp. [...] "sed frater erat principalior, quia ille et linguam Croaticam noverat, et erat familiaris cum Bassis, et etiam sanguine junctus Mehmed Bassae, qui natione Croatus erat, et puer captivus in Turciam ductus; id, quod fr. Georgius ipsi, testi, dixit, ac praeterea Murad Begum esse quoque Croatum et consanguineum ipsius fr. Georgii." (Theiner 1875: 39). Ferdinand I. Habsburški dao je Utišenića pogubiti 1551. godine, vjerojatno zbog njegove (pre)bliske suradnje s predstavnicima Osmanskoga Carstva. O hrvatskim katoličko-muslimanskim dodirima i Utišeniću usp. iscrpnije Mandić 1982: 444.

“hrvatskim rodom”. Iz toga se može zaključiti da se je Hasan-beg Sandžaka hatvanskoga u dopisivanju s Antunom Vrančićem kao prvi pozvao na svoj hrvatski rod i da je Vrančić u tom prepoznao priliku emotivno mu se približiti kako bi lakše ostvario svoje diplomatske ciljeve. Vrančić stoga u ime njihova susjedstva i srodnosti “našega hrvatskoga roda” (“et nostrae gentis Croaticae”) “koji nam je obojici drag”, moli pašu da popustljivije postupa “s našim zajedničkim kmetovima koji nama jednom i drugom jednako služe i plaćaju danak.”

Razvidno je da Vrančić nazive *Iliri* ili *Dalmatinci* u obraćanju Hasan-begu ne rabi zato što je riječ o hrvatskim identitetskim odrednicama zapadnoga civilizacijskoga kruga koje su Hasan-begu kao muslimanu i predstavniku Osmanskoga Carstva više-manje strāne. Pozivajući se na njihov zajednički *hrvatski* rod, Vrančić u njihovoj komunikaciji prihvaća njima zajedničku – hrvatsku – nominalnu identitetsku odrednicu. S njom se je u Carigradu na najvišem mjestu susreo već za svojega prvoga diplomatskoga poslanstva koje je u ime Ferdinanda I. Habsburškoga predvodio zajedno s Franjom Zajem 1553. godine i s kojega se vratio 1557. godine. U diplomatskim bilješkama zapisao je kako je na početku audijencije na Sultanovu dvoru kod Rustem-paše Opukovića (1500.–1561.), zeta sultana Sulejmana, Rustem-paša upitao Zaja znade li hrvatski (“croatice”). Mađar Zaj potvrdno mu je odgovorio, a zatim je uslijedilo Rustemovo pitanje o Vrančićevu znanju toga jezika. Dobivši i glede Vrančića potvrđan odgovor, i informaciju da je Vrančić “Dalmatinac”, razgovor su nastavili bez nazočnih prevoditelja (Verancsics 1858: 66). Rustem-paša bio je rodom iz Skradina ili okolice Sarajeva. Više osmanskih kroničara bilježi da je bio *Hrvat* (usp. Atçıl 2015: 16).

Hrvatskim etnonimskim odnosno glotonimskim nazivima zapadnoga uljudbenoga kruga ne služi se ni Hodaverdi, pobočnik (čauš) Mehmed-paše bosanskoga kada 1589. izdaje potvrdu mletačkomu generalnomu providuru Dalmacije i Albanije u Zadru, nego “dvoje knjige” daje pisati “turske, a dvoje horvatske, rukom Ali ćehaja...” (Ljubić 1878: 14–15). U godini u kojoj je Hodaverdi dao napisati dotičnu potvrdu, stanoviti Mehmed zapisao je arabicom najstariju pjesmu bosanske alhamijado književnosti (1589. ili 1590.). Pjesma je pretežito zapadnoštokavska, no objedinjuje elemente svih triju hrvatskih narječja, uključujući kajkavsko. Netko ju je na turskom naslovio *Hirvat türkisi*, što znači *Hrvatska pjesma* ili *Hrvatska narodna pjesma* (Kalajdžija 2009: 258–259).² Hrvatskim se imenom služi i Hasan Kaimi iz

² Nije prihvatljiva teza da je pjesma nazvana *hrvatskom* zato što bi zapisivač ili prepisivač u njoj prepoznao kajkavizme (Kalajdžija 2009: 269). Za razliku od Bošnjaka muslimana, u XVI. stoljeću hrvatski kajkavski autori sebe i svoj jezik nisu nazivali hrvatskim, nego općim slavenskim imenom.

Sarajeva u pjesmi o Kandijskom ratu (1645.–1669.) iz 1669. u kojoj poručuje Mlečanima: *Oj vi vlasi mletački, Nemojte se kladiti, a Hrvate paliti; Za to ćete platiti, Kad vam ode Kandija*. (Kaimi 1889: 94). U drugoj inačici iste pjesme kaže se: *Nemojte se kladiti, A Hrvate mlatiti. Zlatom ćete platiti...* U toj drugoj inačici postoji kitica koje nema u prvoj: *Turci koze mlate, A Hrvate plate, A gradove zlate, Kad vam ode Kandija* (Hadžijahić 1938: 5³).

Bez obzira na pitanje na koga se ili što točno odnosi hrvatsko ime u Kaimijevoj pjesmi, Kaimi ga rabi kao simbol stradanja južnoslavenskoga muslimanskoga stanovništva u vlastitoj državi, koje trpi pod naletima mletačkih, kršćanskih snaga. U jednoj drugoj pjesmi Kaimi pjeva: *O Hrvati čujte i počujte me / Islamu se prignite, Allahu se dignite. / Ne budite din dušmani, prihvatite lijep Kur'han / Svim nam Allah pomogo, a dušmane odmogo* (Mandić 1982: 423). Ti su stihovi kao poziv na religijsko ujedinjenje Hrvata kršćana i muslimana mogli nastati analogijom prema pjesmi *Poziv na viru* Muhameda Hevajija Uskufija (Nametak 1968: 238, 249), u kojoj se kršćani pozivaju da prime islam, umjesto da se izlažu bitkama, robljenju, sječi, ubijanju i paljenju kuća (usp. Ančić 2007: 171, isti 2010: 201).

Hrvatski vilajet i Mustafa Ali iz Galipolja

Nakon što su 1522. pali Drniš, Knin i Skradin, osmanske su vlasti između Cetine i Zrmanje i dijelom u Lici ustrojile upravnu jedinicu koja se zvala *Hrvatski vilajet*.⁴ Taj je vilajet pripao Bosanskomu sandžaku, koji je ustrojen 1463. na prostoru srednjovjekovne Bosne, uključujući dijelove Raške koji prije nisu bili u sastavu Bosne.

Pred Mohačku bitku (1526.) održana je smotra spahijske vojske Bosanskoga sandžaka. Na smotri je izrađen popis vojnika i spahija s oznakom njihova podrijetla i/ili etničke pripadnosti. Sačuvani dio popisa objavio je Aličić 1976. godine. Najučestalije su oznake na popisu *Bosna* i *Hrvat*. Prema hrvatskomu povjesničaru Nenadu Moačaninu oznaku *Bosna* nosi 971 osoba, a oznaku *Hrvat* 226 osoba (Moačanin 1994: XXXII). Po brojnosti slijede etnonimi za Albance (*Arnaut*) i Mađare (*Ungurus*, *Mađžar*), toponimijske oznake Turaka kao npr. *Edirne*, *Adana*, *Anadoli*, *Karamani*, *Siroz*, te juž-

³ Hadžijahić ne kaže iz kojega rukopisa donosi te dvije kitice. Iz njegova teksta ne proizlazi da mu je poznata druga inačica te pjesme.

⁴ *Vilâyet-i Hırvat*, u suvremenoj hrvatskoj i bošnjačkoj literaturi zove se najčešće *Vilajet Hrvati*. Sjedište Hrvatskoga vilajeta bilo je u Sinju, a upravno-pravno pripadao je kadiluku Skradin. Postojao je do ustrojavanja Kliškoga sandžaka 1537. godine (Moačanin 1994: XXXIII; isti: 1999: 104–105, Mažuran 1998: 197). Prema Hazimu Šabanoviću Hrvatski vilajet (Vilajet Hrvati) i kadiluk Skradin spominju se prvi put 1528. (Šabanović 1959: 176).

noslavenski toponimi kao *Vidin*, *Skoplje*, *Ilidža*. Pojavljuje se i oznaka *Arap*. Svi vojnici s oznakom *Bosna* i *Hrvat* imaju muslimanska imena pa oznaku *Hrvat* nose vojnici koji se zovu npr. *Husein*, *Sulejman*, *Skender*, *Džafer*, *Mustafa*, *Mehmed*, *Ferhad*, *Ahmed*, itd. (Aličić 1976: 195). Oznake *Bosna* i *Hrvat* vjerojatno su najučestalije i u izgubljenom dijelu popisa.

Za oznaku *Bosna* u literaturi se smatra da označava vojnike Bosanskoga sandžaka bez Hrvatskoga vilajeta, a oznaka *Hrvat* vojnike koji su podrijetlom (samo) iz Hrvatskoga vilajeta (Aličić 1976: 176–178).

Iako je oznaka *Hrvat* na popisu spahijske vojske najvjerojatnije zamišljena uglavnom kao teritorijalna, ona je ujedno i etnička jer su na prostoru Hrvatskoga vilajeta živjeli Hrvati. Riječ je o prostoru koji je nekoć činio stožerni dio hrvatske države.

Iz drugih starijih zapisa može se zaključiti da je na popisu spahijske vojske etničkih Hrvata bilo i među vojnicima s oznakom *Bosna*. Sredinom XVII. stoljeća osmanski diplomat i putopisac Evlija Čelebi u Sarajevu spominje jezik tamošnjega “bosanskoga i hrvatskoga naroda” (Čelebi 1967: 120)⁵, a 1609. godine banjalučki muderiz Muslihudin bin Ali bilježi da je njegov tekst “nikao na krajnjoj granici Ruma [europske Turske] u pokrajini Hrvata”. U nastavku kaže: “Nego kada čuvari tvrđava poviču: »Alahu ekber« zapazi se među nevjernicima prema nama opetovani strah.” (Handžić 1938). Očito je da Muslihudin bin Ali pod *Hrvatima* razumijeva bosanske muslimane. Muslimani u Hercegovini također su se identificirali s hrvatskim imenom. Zapis albanologa fra Lovre Mihačevića upućuje na to da je to trajalo sve do početka XX. stoljeća:

“Na granici smo Albanije i Crne Gore. Samo rijeka dijeli ta dva područja. Poviše nas na brijegu opazih tursku stražarnicu, pa dok bijah u razgovoru sa kafedžijom, ugledasmo, gdje od stra-

⁵ O Hrvatima u Sarajevu svjedoči i ime sela odnosno predgrađa *H(a)rvatina* iza Miljacke. Danas mu je ime očuvano kao ime jedne ulice (*Hrvatina*). U *Bosanskoj vili* za 1898. godinu (br. 2., str. 26.) objavljen je tekst *Mrvice iz istorije Sarajeva. Šehercijina čuprija – Hurvatan-Harvatin*, u kojem srpski dopisnik s pseudonimom *Ibnul-vatan* predlaže “ispravljanje” imena *Harvatin*. Iznosi tezu da “narod pokvareno govori Harvatin, a tako se nazove i cijela ona mahala”, a da je zapravo riječ o *hur-vatan*, što bi značilo *dom oslobođenja*, jer da je na tom mjestu u prvoj polovici XVII. stoljeća stanoviti Mustafa oslobodio svojega roba. Uredništvo *Bosanske vile* pokušalo je pomoći svom autoru podrubnom bilješkom kojoj je učinak suprotan od željenoga: “Da je doista tako, dokazuje i narodna pjesma u današnjem broju, koja počinje sa riječima: *Izvirala Harvatin vodica*, jer u Harvatinu, baš ispod stare mešćeme, bila je česma Harvatin, čuvena u svemu Sarajevu sa svoje dobre vode. Danas se na tome mjestu podiže franjevački dom i katolička crkva.” Zgradu od klesana kamena oko Hrvatina-megare (pećine) i njezine česme dao je napraviti Omer-aga 1770. godine, a imenom *H(a)rvatina* zvao se i potok kojemu je izvor bio u Hrvatini-megari (Skarić 1985: 75, 147, Nametak 1968: 369).

žarnice odozgo ide k nama zapovjednik, okićen na prsima s ordenima. [...] Ja ga ipak pozdravih arbanaškim jezikom, a on mi isto tako otpozdravi. Pitam ga, kojim još jezikom govori, a on mi otpovrati: "Ta kojim nego hrvatskim! Ja sam iz Nevesinja iz Hercegovine!" "(Mihačević 1911: 16).

Razmjerno malen prostor Hrvatskoga vilajeta, koji je samo dvije-tri godine prije sastavljanja vojnoga popisa bio opustošen ratom, u spahijskim jedinicama Bosanskoga sandžaka bio je zastupljen razmjerno vrlo velikim brojem muslimanskih ratnika, a dao je, kako primjećuje Aličić, i nekoliko feudalaca (1976: 178).⁶ *Hrvati* su na popisu najzastupljeniji kao *merdovi* sandžak-bega pod komandom pojedinih vojvoda (Aličić 1976: 174), no ima ih dosta i u sustavu lokalnih timara (koji su podčinjeni spahijama) i zeameta (koji su podčinjeni begovima). Zastupljeni su čak i na prostoru pripojenih dijelova Raške koji prije nisu bili u sastavu srednjovjekovne bosanske države. Stoga se npr. u srbijanskim selima Srđani, Viduhovo, Bilići, Šare, Vidobrenići, Svinjačica i Slavogošte, pripadajućih vilajetima Rasu, Zvečanima i Sjenici, od sveukupno 89 vojnika u zeametima i jednom timaru nalazi 12 vojnika s oznakom *Hrvat*. Kada se uzmu u obzir toponimi s prostora srednjovjekovne Srbije izvedeni od imena *Hrvat*, a od kojih ćemo neke spomenuti u nastavku ovoga teksta, razvidno je da bi srbijanski *Hrvati* na popisu spahijske vojske mogli biti podrijetlom iz naselja koja su se zvala npr. *Hrvati* ili *Hrvatska*. Iznenađujuća je njihova razmjerna brojnost na popisu. Činjenica da nijedan vojnik nema oznake tipa *Srbini* ili *Rašanin*, vjerojatno je uvjetovana time što su ti nazivi bili vjeroispovijedno terminirani i označivali samo pravoslavce (kojih u spahijskoj vojsci Bosanskoga sandžaka nije bilo).

Izjašnjavanje brojnih vojnika i uglednika Osmanskoga Carstva *Hrvatima* teklo je u XVI. stoljeću paralelno sa zaustavljanjem osmanskoga prodora na hrvatskom prostoru. Zbog hrvatskoga otpora osmanskoj sili papa Lav X. 1519. godine Hrvatsku je nazvao *predziđem kršćanskoga svijeta* (antemurale Christianitatis). Osmanlije su bili svjesni uloge Hrvata na braniku kršćanstva pa su njihovi strijelci braniteljima Sigeta u kolovozu 1566. po-

⁶ Unatoč tomu, spahije s područja Hrvatskoga vilajeta na popisu su rijetki: jedan je npr. iz sela "Kosatenica" za koje se kaže da "pripada Sinju" (tj. vilajetu kojemu je sjedište u Sinju, a to se može odnositi samo na Hrvatski vilajet) (Aličić 1976: 188). Svi *Hrvati* na popisu nose oznaku *gulam*, koja može biti višeznačna, no vjerojatno upućuje na to da je riječ o ratnicima koji potječu s netom porobljenih prostora. Da nije riječ o klasičnoj oznaci za vojnike-robove, kako se ta oznaka rabila u starija vremena, pokazuje to da *Hrvati* imaju i vlastite merdove (podređenu vojnu pratnju u kojoj su i vojnici bez oznake *gulam*) i da neki od njih (Bešaret i Jusuf) nose titulu vojvode.

ziv na predaju uputili ne samo na mađarskom i njemačkom, nego i na jeziku koji su zvali hrvatskim imenom (Hammer 1828: 449). U putopisu Evlije Čelebija iz sredine XVII. stoljeća dvojno sagledavanje Hrvata odražava se tako što Čelebi s jedne strane o Hrvatima kršćanima izvan Osmanskoga Carstva (usp. npr. 1967: 117, 137, 218) govori i kao o "hrvatskim zlotvorima" (1967: 233), a s druge strane Hrvate unutar svoje države, uglavnom muslimane, spominje u pozitivnom svjetlu, posebice kada je riječ o hrvatskim vojnicima.⁷

Pozitivna percepcija *Hrvata* bila je u Osmanskom Carstvu u XVI. st. tolika da jedan od najistaknutijih osmanskih povjesničara i pisaca XVI. stoljeća Mustafa Ali iz Galipolja (1541.–1600.) za muslimane Bošnjake, koje smatra jednom od najvažnijih etničkih skupina Osmanskoga Carstva, kaže da se "pribrajaju hrvatskom narodu". Tako ih je odredio u svojem najvećem djelu *Künhü'l-ahbâr* (1592.–1599.), posvećenom povijesti Osmanskoga Carstva. Prije nego što je napisao to svoje najvažnije djelo, boravio je od 1570. do 1577. u Kliškom i Bosanskom sandžaku. Veliki vezir Mehmed-paša Sokolović (1505?–1579.) zaposlio ga je ondje kao tajnika svojega rođaka Ferhad-paše Sokolovića, koji je bio kliški sandžak-beg (1566.–1573.), a zatim bosanski sandžak-beg (1574.–1580.) i bosanski beglerbeg (1580.–1588.).

Bosansko odnosno bošnjačko ime Mustafa Ali ne smatra etnonimom, nego teritorijalnom odrednicom izvedenom od hidronima *Bosna*, a ime *Hrvat* pravim etničkim imenom Bošnjaka muslimana. Govoreći o "plemenu Hrvata", tvrdi stoga da su njegovi pripadnici "po Bosni poznati i po tekućoj rijeci prozvati" (Bašagić 1912: 7). Hrvati-Bošnjaci odlikuju se prema Aliju "kao prosti vojnici dobrotom i pobožnosti, kao age i zapovjednici obrazovanošću i vrlinom; ako dogju do časti velikih vezira u upravi su dobroćudni, ponosni i pravedni, da ih velikaši hvale i odlični umnici slave."⁸

⁷ Čelebijin opis Hrvata proučava se u sklopu projekta "Evliya Chelebi and Croats. Osmanski putnik u hrvatskim krajevima" na suvremeni način i na temelju Čelebijina autografa koji je objavljen u Istanbulu 1998.–2007. Projekt vodi Nenad Močanin, a financira ga Hrvatska zaklada za znanost. Usp.: <http://www.evliyachelebi.org/>.

⁸ Njihove osobine i društveni ugled opisuju ovako: "Duša im je čista, a lice svjetlo; većinom su stasiti i prostodušni – njihovi likovi kao značajevi nagingu pravednosti. ([...]). Golobradi mladići i lijepi momci poznati su (na daleko) po pokrajinama radi naočitosti i ponositosti, a daroviti spisatelji [...] kao umni i misaoni ljudi. Uzrok je ovo, što je Bog – koji se uzvisuje i uzdiže – u osmanlijskoj državi podigao vrijednost tome hvaljenom narodu dostojanstvenom i čast njihove sreće uzvisio kao visoki uzrast i poletnu dušu, jer se među njima nasilnika malo nalazi. Većina onih, koji su došli do visokih položaja (u državi) odlikuju se veledušjem to jest: čašću i ponosom; malo ih je, koji su tjesno-grudni, zavidni i pohlepni. Neustrašivi su u boju i na mejdanu, a u društvu, gdje se

Zbog Alijeve neskrivene naklonosti prema Hrvatima-Bošnjacima smatra se da je imao hrvatsko-bosanske korijene, i to preko djeda Abdulaha s očeve strane koji je mogao biti islamizirani Hrvat iz Bosne (usp. Fleischer 1986: 15–16, Isen 1988, Akin-Kivanç 2011: 18). Mustafa Ali od njega je mogao čuti neku predaju o bosanskim Hrvatima ili Hrvatskoj poput one o “gornjoj hrvatskoj zemlji, koja se sada Bosna imenuje”, a koju je fra Nikola Lašvanin u svoj ljetopis pisan 1726.–1750. (Lašvanin 2003: 101) preuzeo iz *Kronike* Pavla Vitezovića (1696., usp. izdanje iz 1744., str. 83, usp. i može-bitnu stariju inačicu te predaje iz 1637. u Šišić 1908: 22).

Hrvati na Kosovu i u Raškoj

U literaturi koja opisuje i proučava povijesne hrvatsko-turske dodire, nastaloj nakon Drugoga svjetskoga rata, određivanje u Mustafi Aliji da su muslimanski Bošnjaci etnički Hrvati, uglavnom se prešućuje, a ako se spominje, pokušava se relativizirati, npr. iznošenjem hipoteze da je Ali, zbog imena negdašnjega Hrvatskoga vilajeta, stanovnike Kliškoga sandžaka mehanički uzeo za Hrvate, a onda to ime nekritički i zbog neznanja protegnuo i na druge Slavene u Bosanskom sandžaku. U takvo relativiziranje ne uklapa se niz činjenica, npr. ta da Mustafa Ali *Hrvat*om izrijeком zove velikoga vezira Mahmud-pašu (Abogovića, Angelinovića) (1420.–1474.) (Bašagić 1912: 11), koji je podrijetlom bio u pravoslavnom okruženju slavenizirani Grk kojega su Osmanlije kao dječaka u svoje redove priveli u Novom Brdu na Kosovu. Njegovo imenovanje *Hrvat*om ne može biti neka Alijeva zabuna jer se u literaturi o Mahmud-paši općenito polazi od toga da je on sam u potpisu jednoga pisma napisao da je *Hrvat* (Stavrides 2001: 73) i jer ga (prema Bašagiću) “Svi turski historici zovu [...] Hrvat.” (Bašagić 1994: 40). Čiro Truhelka zove ga “Abagović Hrvat” (Truhelka 1911: 26). Dakle, Mustafi Aliju nije bio potreban boravak na prostoru negdašnjega Hrvatskoga vilajeta kako bi saznao da postoje južnoslavenski muslimani koji se zovu *Hrvatima*, nego je imao priliku za njih čuti već prije odlaska u Bosnu, u središtu Osmanskoga Carstva, i to u odnosu na neke njegove najviše dužnosnike, koji ni prostorno ni vremenski s Hrvatskim vilajetom ni s Kliškim sandžakom nisu imali nikakve veze. Theoharis Stavrides, autor opsežne monografije o Mahmud-paši, s pravom napominje da ime *Hrvat* u odnosu na Mahmud-pašu ne treba shvaćati u današnjem značenju, nego kao oznaku za osobu sa širega južnoslavenskoga prostora (Stavrides 2001: 73–74).

uživa i pije, prostodušni. Obično su prijazni, dobroćudni i ljubazni. Osobito se odlikuje ovo odlično pleme vanrednom ljepotom i iznimnim uzrastom.” (Bašagić 1912: 7).

Nepoznato je i neistraženo kakva su sve značenja Turci pripisivali imenu *Hrvat* u XV. stoljeću i je li se, i ako jest zašto, Mahmud-paša izjašnjavao upravo tako. Za novija povijesna razdoblja poznato je, no što je također neistraženo, da je u jezičnoj uporabi Turaka hrvatsko ime bilo izloženo određenoj deetnifikaciji i da se stoga pojavljuje i kao naziv za *radnika* ili *osobu visoka rasta* (Kursar 2013), čemu je u temelju stereotip o Hrvatima kao fizički nadprosječno snažnoj populaciji.

Mahmud-paša mogao se je nazvati ili biti proglašen *Hrvatom* zbog raznih poticaja, npr. pod utjecajem drugih muslimanskih južnih Slavena u Carigradu koji su se nazivali *Hrvatima*, no isto tako mogao je hrvatsko ime u muslimansku sredinu donijeti iz svojega prvotnoga kršćanskoga okružja. Ondje ga je mogao usvojiti u dodiru sa stanovništvom u naseljima koja su osnovali Hrvati, kao što je selo *Rvati* u općini Raška (blizu Novoga Pazara), ili selo *Rvatska* (Rëvatskë) na Kosovu za koje 1455. Turci bilježe da se zove *Hrvačka* (Šabanović 1964: 29), a nalazi se istočno od sela *Rvata*. Nejasno je je li to selo (*Hrvačka/Rvatska*) jedno od dvaju naselja u srednjovjekovnoj Srbiji za koje je 1363. godine zapisano da se zovu *Hrvati* (Purković 1940: 154). Za selo *Rvati* u Općini Raška može se pretpostaviti da se 1363. godine spominje pod imenom *Hrvati*. Srpski povjesničar i političar Dragiša Lapčević smatra da su takvi toponimi u srbijanskim rudarskim središtima nastali za vrijeme Nemanjića, jer su “pored Sasa, rudarskih instruktera, uzimali velikog udela i Hrvati kao “lauferi” i spoljni radnici, a neki i kao pravi rudari” (Lapčević 1933). Smatra da je tada moralo “u okolinama tih sela biti još migracije Hrvatske pojedinačne ili u grupama, koja je tu ostala da vek vekuje, ali nije uspela da od sebe traga ostavi u imenima sela.” Većina je Hrvata na prostoru stare Srbije tijekom vremena prešla na pravoslavlje, što Lapčević opisuje ovako:

“Sad su svi ti Hrvati pravoslavni jer u moru pravoslavlja nisu bili u stanju zadržati svoju raniju veru; uostalom, preveravanje je bilo lako izvesti, pošto su obe vere i obe crkve hrišćanske. Tako se s osnovom može reći: da ima pravoslavnih Hrvata, i to reći ne samo u čovenskom plemenskom smislu, već i objektivno posmatrajući stvari.” (Lapčević 1933).

Prostor Novoga Brda bio je svojedobno multietničko i multikonfesionalno središte u kojem su kao rudari dominirali katolici Sasi, a tijekom vremena se asimilirali s Dubrovčanima koji su se oko tamošnjih rudnika, kojima su bili zakupci, okupljali u trgovačkim kolonijama. Kakva je u XVI. stoljeću bila etničko-kulturološka samoidentifikacija tih Dubrovčana i drugih tamošnjih katolika, pokazuju dva pisma koja su 1578. godine pot-

pisali katolici iz Janjeva i okolice (Janjevo je udaljeno tridesetak kilometara od Novoga Brda i naselili su ga prema Lapčeviću Hrvati iz Novoga Brda), zauzimajući se kod Pape Grgura XIII. za svojega bivšega duhovnoga pastira Dubrovčanina fra Marina Brajanovića (Giannelli 1953, Grčević 2013, Čolak – Mažuran 2000: 35–39).

Stanje u zajednici prije dolaska fra Marina opisuje se kao jako loše. Kaže se da je bilo dosta “našijeh, koji se poturčiše i posrbljše”, te “dohodahu rašjanski popovi, tere nam djecu krstjahu.” Nakon što je Dubrovčanin fra Marin na poziv njihove zajednice napokon stigao iz Bosne, svojim je propovjedima učinio “velika čudesa” i svi “koji se bjehu učinili Rašjani, svi se opeta obratiše na vjeru pravu svete matere Crkve.” Fra Marin ne samo “da nas obrati na pravi put, ma jošte popove naše”, “koji se bjehu oženili”, već pored toga “i toliko Rašjana”. Za njega se u pismu tvrdi da “ne samo da se umije vladati s nami”, nego “i s Turci i Rašjani i s njih popovi, kako vas Dubrovnik svjedoči da je dobar čovjek” (Giannelli 1953: 54–56). Taj potonji iskaz svjedoči o jakim vezama između katolika na prostoru Novoga Brda i Dubrovnika.

U starijim zapisima u kojima je riječ o Janjevcima i njihovu jeziku kaže se da su oni *Latini* i *Dalmatinci*, jezika *ilirskoga*, *dalmatinskoga*, *našačkoga* (Čolak – Mažuran 2000: 59, 65, 88, 104, 117, 120, 159, 196, 198, 242–243). Ne zna se točno od kada se zovu i *Hrvatima*, no to su ime rabili svakako prije i neovisno o utjecaju Hrvatskoga narodnoga preporoda, koji je u njihovu izoliranu zajednicu počeo dopirati tek krajem XIX. stoljeća. O tom da su se već prije zvali *Hrvatima*, svjedoči Ivan Franjo Jukić 1852. u svojem putopisu *Putovanje iz Sarajeva u Carigrad*: “Janjevo ima do 300 kućah, od kojih su polovica katolici, govore bosanski, a sebe Hrvati nazivlju, Turci pak arnautski govore i Arnauti se zovu.” (Jukić 1973 (II): 463). Na drugom mjestu Jukić kaže slično: “Janjeva, varoš kod Ibra, na kraju *Kosova*, na podnožju *rožajske planine*; ima do 2.000 stanovnikah, većom stranom katolikah, koji se Hrvati zovu, ljudi pobožni, dobri kujundžie i puškari, koji svoje rukotvorje raznose po obližnjih pokrajinah Turske. Spada na nahiu prištinsku i od Prištine je udaljena 2 sata.” (1973 (II): 402). Budući da Jukić sam sebe 1852. nije nazivao *Hrvatom*, nego etnonimom koji je izveden od *Bosna*, njegove bilješke o izjašnjavanju Janjevacu ne mogu se tumačiti kao pogodovanje vlastitu etnonimu. Za razliku od hrvatskoga etnonima, srpski je etnonim Janjevcima katolicima bio neprihvatljiv kao vlastito ime (kako u XVI. st., tako i u XIX. st.), jer im je *posrbiti* i postati *Srbini* ili *Raš(j)anin* značilo poprimiti pravoslavnu vjeru koju *srpski* odnosno *raški* popovi prenose.

Pravoslavni Hrvati

U starijim se vrelima na Istoku hrvatski etnonim najčešće odnosi na katolike i muslimane, no ima i takvih zapisa u kojima se nedvojbeno odnosi na pravoslavce. Jedno povijesno svjedočanstvo o Hrvatima pravoslavicima zabilježeno je u fermanu Mehmed-paše Sokolovića iz 1566. godine u kojem se hrvatsko ime rabi i u panslavenskom značenju:

“Naredba povodom harzuala grčkoga patrijara: car daje ferman, da rimski fratri po Budimu, Temišvaru i Dubrovniku i uopće od naroda hrvatskoga ne pitaju milostinju, ako taj narod spada na grčkoga patrijara. A što su milostinje primili, moraju dati patrijaru; no ako pak narod pod patrijarku ne spada, zabranjeno mu je napastovati fratre i njihov puk.” (Matasović 1927: 111, br. 63).

U skladu s tim fermanom sarajevski kadija Avdula Efendić zabranio je 1618. „hrvatskim memurima“ da „od fratara“ kupe „resuma“ (davanja) (Matasović 1927: 130, br. 265). Uzmemo li se u obzir brojne slične zabrane, izricane Pravoslavnoj crkvi, i procesi koje iscrpno opisuje K. Draganović u drugom dijelu svoje rasprave o masovnom prijelazu katolika na pravoslavlje (Draganović 1937), razvidno je da „hrvatski memuri“ nisu muslimanski „državni porezni namještenici“, kao što pretpostavlja Mandić (1982: 428), nego predstavnici Pravoslavne crkve koja je uporno i unatoč višekratnim zabranama (poput one kadije Efendića) i od katolika ubirala crkvene poreze, pa i uz pomoć vojnih postrojba koje su joj osmanske vlasti stavljale na raspolaganje. Opisujući jedan takav pokušaj pravoslavnoga svećenstva u osmanskoj Bosni da 1661. i od katolika ubere crkvene poreze, N. Lašvanin naziva pravoslavnu vjeru *grčkim* imenom, a katolike *hrvatskim* imenom: „Izajde vladika s velikim opravama da podloži sve krstjanstvo od Bosne na svoj rit aliti pod svoj jaram grčki. I najprvo dojde u Livno ali malo ne poginu.“ Naime, ondje na nj „Navališe Hrvaćani i njihove mlade žene s palicama i s kamenjem“. (Lašvanin 2003: 269–270).

U povijesnim vrelima postoje zapisi u kojima se pravoslavci identificiraju i s hrvatskim i srpskim imenom, pri čemu srpsko ime označuje vjeroispovijednu pripadnost. Npr., kapetan Aleksandar Trbuhović iz Petrinje javio se je Ljudevitu Gaju 26. III. 1835. riječima da je on “rogeni (rodjeni) horvat, ma po zakonu cęrkve sęrb” (Horvat – Ravlić 1956: 463).⁹

⁹ Trbuhović predlaže Gaju grafijska rješenja za foneme /ń/, /ľ/, /đ/ i /dž/ koja su iznimno slična grafemima koje je uveo Đuro Daničić u Rječnik JAZU.

Srpski književnik i vjerski dostojanstvenik Lukijan Mušicki kao episkop gornjokarlovački u pismu koje je 1837. godine pisao uredniku *Srpskoga narodnoga lista* naziva pravoslavno svećenstvo u svojoj eparhiji "klimom hrvatskim", a svoj pravoslavni puk "Hrvatima", iako je on osobno potpuno bio integriran u srpske nacionalne okvire u koje je integrirao i svoje vjernike i svećenstvo:

"Šta ćemo sad'? i Vy i ja i Klir' Hrvatskij? ja ću mu sutra, kao na dan' Ekspedicië objaviti novo izdavanë Lista – al' kad' će mi odgovoriti? Hoćete li i moći i hotëti pone više Eksemplara pečatati, da by i moj bédni Hrvati srećnu braću stići mogli."

Lukijan Mušicki kaže da je brojevima *Srpskoga narodnoga lista* koje je već prije dobio i podijelio po svojoj eparhiji "sěmena dobrog' i lepog' i istinnog'" rasijao "po suhoj zeml'i Horvatskoj" (Pozyv' 1837: 176). Koprenom Hrvatskom (*suha zemlja Horvatska*) smatra mnogo širi teritorij nego što je politička Hrvatska u njegovo doba obuhvaćala. To što on kao nacionalno i vjerski osvjedočeni *Srbini* pravoslavce u Dalmaciji i Vojnoj krajini zove upravo *Hrvatima*, iako potiče njihovo uvrštavanje u srpske nacionalne okvire, vjerojatno je uvjetovano sviješću da je znatnomu dijelu tih pravoslavaca etnonim *Hrvat* bio prihvatljiv i svojstven kao vlastito etničko ime, neovisno o granicama hrvatske države, i neovisno o činjenici da su oni *srpske vjere*. Među njima je krajem XIX. stoljeća broj onih koji bi se osjećali *Hrvatima* svakako bio manji nego sredinom XIX. stoljeća. Polazeći od toga, Frano Supilo donio je 1900. godine svoj zaključak o "posrbljenim Hrvatima":

„Posrbljeni Hrvati, to je velika većina našega naroda pravoslavne vjere koja je pomoću iste, prozvana „srpskom“, poprimila malo-pomalo i srpsko plemensko ime. Naši stariji ljudi sjećaju se da nazad trideset godina među pravoslavnim inteligencijom nije bilo ni traga srpskom imenu i srpskoj ideji, a u prostom seljačkom narodu pravoslavne vjere ni dan današnji nije srpsko ime uhvatilo korijena, jer on i sad još, premda kaže da je srpske vjere, „hrvatski“ govori. Vjerska propaganda i izvanjska agitacija učiniše da su pravoslavni počeli gubiti hrvatsku svijest i pretvoriše se u Srbe.“ (Supilo 2000: 138).

Supilovo mišljenje o "posrbljenim Hrvatima" temelji se na pretpostavci da se objektivna prosudba o "hrvatskoj svijesti" u pučanstvu može donijeti samo na temelju narodnosnoga imena koje je to pučanstvo rabilo. Me-

đutim, to nije nužno uvijek tako. Prije nego što se vratimo tomu pitanju, osvrnut ćemo se na uporabu srpskoga imena kao vjerske i državno-teritorijalne odrednice te pokazati kako se ono polazeći od srpske srednjovjekovne samoidentifikacije vezivalo uz pravoslavlje.

Srbi muslimani?

Potvrdivši prodaju Pelješca Dubrovačkoj Republici, car Dušan zatražio je 1334. godine da se dopusti da ondje “prébiva pop’ sr’b’ski, i da poie u cr’kvah’, koje su u Stonu i u R’tu” (Miklosich 1857: 107–109, 108).¹⁰ Tu se srpskim imenom kazuje da svećenstvo za koje se traži ostanak na Pelješcu pripada Pravoslavnoj crkvi, koja je bila državna Crkva tadašnje Srbije. Rabeći ime *Srbín* u tom vjeroispovijednom značenju, no u vrijeme u kojem srpske države više nije bilo, mletački sindik Zan Battista Giustiniani (Giustiniani) za stanovnike Budve kaže 1553. da su nekoć *bili* heretici i Srbi, a onedavna da žive prema rimskom zakonu, na koji ih je preobratio barski biskup 1521. godine (Šimunković 2011: 88). Za Morlake u zaleđu Nina kaže da su srpske i heretičke vjere i turski podanici (Šimunković 2011: 111). Razvidno je da u Battiste ime *Srbín* i njegov atribut nisu etnički, nego vjerski pojmovi, pa za nj *Srbín* prestaje biti *Srbinom* napuštanjem pravoslavlja.

Zbog deetnifikacije srpskoga imena i njegove uporabe kao oznake za pravoslavce općenito, u povijesnim se vrelima *Srbima* katkada zovu i oni pravoslavni Slaveni koji nisu bili Srbi. Dubrovčanin fra Timotej Kanali javlja Kongregaciji za širenje vjere 22. III. 1625. godine da je u Sofiji obratio “Scismatici Serviani molti” (Jačov 1986: 40). Riječ je očigledno o Bugarima koje Kanali zbog njihove pravoslavne vjere zove “Srbima”.¹¹ Na isti način Kongregacija za širenje vjere rabi srpsko ime kada odobrava barskomu nadbiskupu 25. III. 1628. kupnju jedne kuće u Skoplju kako bi se u njoj obučavalo četiri do pet “mladih Srba” (“giovani Serviani”) radi daljnje školovanja u Ilirskom kolegiju u Lorettu (Jačov 1986: 96) (koje bi rezultiralo u njihovu napuštanju “srpstva”, tj. pravoslavlja, i prijelazu na katoličanstvo).

Zbog ingerencija carigradskoga patrijarha i zbog poimanja da je pravoslavna vjeroispovijed izvorno grčka, južnoslavenski pravoslavci u starijim se vrelima često zovu i “Grcima”, a njihova vjera “grčkom”. U mnogim

¹⁰ Dubrovčani nisu dopustili da se pravoslavni svećenici zadrže na Pelješcu, nego su ih protjerali.

¹¹ Zbog takva vezivanja srpskoga i bugarskoga etnonima pojedini autori poput slovačkoga isusovca Teofila Kristeka 1599. godine sagledavaju srpski i bugarski jezik kao jednu cjelinu (“Rasciana seu Bulgarica”) (Krašić 2009: 501).

opisima pojedinih južnoslavenskih mjesta stanovnici se stoga prema njihovoj vjeroispovijedi opisuju kao "Srbi", "Grci" ili "šizmatici", "Turci" ili "muslimani", te kao "Latini" ili "katolici". Hrvatskoga imena u takvim surječjima (uglavnom) nema jer nije bilo vjeroispovijedno terminirano (usp. npr. Jačov 1986: 12–13).

Kada je o Bosni riječ, tamošnji katolici opisuju se često kao "Bosanci" ili "Bošnjaci", čime se ističe njihov starosjedilački status. Npr., Benedikt Kuripešić opisuje 1530. da je u Bosni našao "tri nacije i tri vjere", od kojih katolike identificira s bosanskim imenom, muslimane s turskim, a za Srbe kaže da su pravoslavci iz Smedereva i "grčkoga Beograda", dakle da su pravoslavni došljaci iz Srbije:

"Prvo su starosjedoci Bosanci; oni su rimo-hrišćanske vjere. Njih je Turčin, kad je osvojio kraljevinu Bosnu, ostavio u njihovoj vjeri. Drugo su Srbi (Surffen), koje oni zovu Vlasima (Walachen) [...]. Došli su iz mjesta Smedereva (Smedraw) i grčkog Beograda (griechisch Weussenburg), a vjere su sv. Pavla (Sanndt Pauls). [...] Treća nacija su pravi Turci." (Kuripešić 1530: 26–27).

Izjednačivanje pojmova *Srbin* i *pravoslavac* nastavlja se sve do XIX. stoljeća pa se bosanski musliman Muharem-beg Sitnica čudi u razgovoru s Aleksandrom Giljferdingom, slavistom i ruskim konzulom u Bosni, zašto je ruski car pomogao Nijemcima protiv Mađara, jer ruski car da je *Srbin* (tj. pravoslavac), a *Nijemac* (misli na austrijskoga cara) da je *Šokac* (što znači *katolik*) (Giljferding 1859: 125).¹² Ime *Šokac* u to je vrijeme bilo uobičajeno kao oznaka za Hrvate katolike.

Samorecepcija da biti *Srbinom* znači biti *pravoslavcem* bila je toliko jaka da se je u doba stvaranja suvremenih nacija negativno odrazila na sudbinu dubrovačkih srbokatolika koji su počeli nastajati sredinom XIX. stoljeća pod utjecajem ranoslavističkih teza (Grčević 1997) i srbijanske tajne politike i njezinih dubrovačkih zastupnika Matije Bana i Mede Pucića. Neki anonimni dubrovački srbokatolik iskazuje 1888. godine da se on u srpstvu

¹² Nakon prenošenja toga razgovora Giljferding izvodi zaključke o navodnoj identitetskoj superiornosti srpskih pravoslavaca i spominje da za razliku od njih pripadnici Katoličke crkve ne znaju tko su pa se samoodređuju samo preko vjeroispovijedi (on "zna" tko su pa ih zove "Srbima katolicima"! i da stoga i svoj jezik nazivaju "naškim", ne znajući mu pravo ime (1859: 126). Međutim, "naškim" je svoj jezik u Giljferdingovo vrijeme zvao i bosanski pravoslavni puk. I pravoslavne "crnogorske narodne mase" još su početkom XX. stoljeća, kazuju srpska vrela, svoj jezik zvale "naškim", uz pokoju iznimku (Jovićević 1911: 712).

ne osjeća prirodno ni dobrodošlim i upozorava na pogubnost vjerskoga "fanatizma" u određivanju narodnosnih cjelina. Svojim željenim pravoslavnim sunarodnjacima poručuje:

"Valja da se odlučite: ili ćete svečano izreći i naučiti narod, da vjera nema nikakvoga posla s narodnosti, da Kristova vjera spasava, ali da su i pravoslavni i katolički Srbi – Srbi, ili izopćite svečano nas Dubrovčane i Dobročane i Peraštane itd. itd. i recite: eto vas tu – Bog s vama, vjera nas dijeli, Hrvati ste. Iz ovoga škripca nema vam spasa, pravoslavna braćo." (Srpsko-hrvacko pitanje 1888: 11).

Nije poznato da bi se u osmanskim vrelima koja su nastala prije XVI.-II./XIX. stoljeća spominjalo *Srbe* muslimane, iako se za mnoge muslimane kazuje da su *Hrvati*. To je zato što je *biti Srbinom* značilo *biti pravoslavcem*. Zbog toga bismo danas u tim surječjima strogo gledano trebali pisati *srbin*, a ne *Srbin*. U srpskoj literaturi kaže se katkada da je Mehmed-paša Sokolović (1506.–1579.) (podrijetlom) bio Srbin, a da je toga navodno bio svjestan, uzima se kao dokaz njegovo pismo iz 1551. godine u kojem temešvarskomu zapovjedniku Andreju Batoriju piše da mu pisma ne šalje "fruški" (latinski), nego "srpskem jezikom" (Ivić 1909: 211). Međutim, taj iskaz ne kazuje ništa o etničkoj samoidentifikaciji Mehmed-paše Sokolovića jer se je glotonim *srpski* u njegovo doba i poslije često rabio kao leksikalizirani i deetnificirani glotonim za južnoslavenske idiome pisane ćirilicom. To se je događalo prije svega pod utjecajem i na poticaj Hrvata koji su ćirilicu nazivali i "srpskim pismom", prema imenu svojih susjeda Srba u kojih je u uporabi ćirilica bila jedino pismo, a deetnificiranim srpskim imenom nazivali su i svoje vlastite ćirilične zapise, pa i onda kada su svoj vlastiti jezik nevezano uz ćirilicu zvali hrvatskim imenom. Stoga postoje zapisi u kojima izričaj *pisati srpski* nedvojbeno znači *ćirilicom pisati hrvatski jezik* (tu temu obrađujem u posebnom radu, Grčević 2017b, 2017, usp. i Grčević 2013).

Hrvati u Crnoj Gori i Albaniji

Ljubomir Nenadović (1826.–1895.), srpski književnik, političar i srbijanski ministar prosvjete, opisuje kako su se sredinom XIX. stoljeća (pravoslavni) Crnogorci koji su radili u Carigradu sjećali toga da su se u "starija vremena" njihovi sunarodnjaci nazivali *Hrvatima*:

“Za vreme mog bavljenja u Carigradu [1858./59.], bilo je oko četiri hiljade Crnogoraca u Carigradu i okolici. Svi su zarađivali svojim trudom lepih novaca i slali ih svojim kućama. Imali su svoga starešinu, koji se u tadašnje vreme zvaše Hrvatbaša, što će reći: glavar Hrvata, jer u Carigradu Crnogorce ne zovu drukče nego Hrvatima. Pitao sam odkuda dolazi to? I kazaše mi: da su se sami Crnogorci, kad su u starija vremena tamo počeli dolaziti, tako nazivali [...]” (Nenadović 1889: 147, usp. i Dragičević 1939).

Savić Marković Štedimlja (1937) raščlanjuje teorije koje prenosi Nenadović o tom zašto su se i od kada carigradski Crnogorci nazivali Hrvatima. On ne smatra da su pod tim imenom počeli dolaziti u Carigrad tek početkom XIX. stoljeća ili krajem XVIII. (usp. Jovičević 1911: 467), nego čak i prije 1453., kada su Turci osvojili Carigrad.

Štedimlja bi mogao biti u pravu jer niz toponima i antroponima s prostora današnje Crne Gore upućuju na postojanje starosjedilačkoga stanovništva koje je bilo nositeljem hrvatskoga imena. Na prostoru negdašnje Riječke nahije i danas postoji *Rvaško polje* na kojem se jedno od sela zove *Rvaši* (usp. Jovičević 1911: 434–436, 493, 534–535). Blizu Nikšića postojalo je selo *Rvati*, a tamošnje bratstvo zvalo se *Rvaćani*. U Kolašinu, središnjem dijelu Crne Gore, jedan muslimanski rod zvao se *Rvati* (Barjaktarović 1982: 89), itd. Još u XX. stoljeću u Miljevcima kod Sutomora postojalo je pravoslavno bratstvo *Hrvatine* (Nakićević 1913: 443, 447). U Boki kotorskoj i cijeloj tzv. Mletačkoj Albaniji hrvatsko je ime u katoličkom starosjedilačkom pučanstvu bilo opće poznato i prošireno, a zastupljeno je i u antroponimima pa je npr. u Stolivu u Bokokotorskom zaljevu (nasuprot Perasta) u uporabi bilo prezime *Hrvatić* (Nakićević 1913: 99), itd.¹³ Proširenost hrvatskoga imena na tom prostoru bila je u XIX. stoljeću dobro poznata pa je npr. hrvatski povjesničar Ivan Kukuljević Sakcinski (1816.–1889.) zapisao da se “snova osviedočio da je kod konservativnog [starosjedilačkoga] našeg naroda sve do Arbanije ime hrvatsko jedino živo i narodno.” (Vince 1990: 290).

¹³ Sve takve antroponime i toponime, uključujući selo (*H*)*Rvatska* na Kosovu, sela *Hrvati* kod Bitolja u Makedoniji i pored Atene, na više mjesta u Srbiji, itd., Barjaktarović pokušava svesti (oslanjajući se jednim dijelom na Petra Skoka) na praslavenski korijen *rvb*. Za inicijalni glas /h/ smatra da je naknadno umetnut (Barjaktarović 1982: 89). Međutim, u glavnini ovdje relevantnih potvrda glas /h/ sigurno nije sekundaran, nego se naknadno gubio sukladno s općepoznatim razvojem u štokavskim govorima. Usp. npr. dva toponima *Hrvati* u Srbiji u zapisu koji je nastao 1363., a od kojih se jedan u mlađim zapisima pojavljuje u inačici bez početnoga /h/. Isto vrijedi i za selo (*H*)*rvaška* na Kosovu koje u najstarijim zapisima ima inicijalno /h/, a koje se poslije gubi.

Crnogorski senator i vojni ministar Ilija Plamenac priopćio je 18. V. 1863. iz Rijeke Crnojevića crnogorskomu konzulu u Skadru Ivanu Vacliku informacije koje je dobio od Laze Šainovića. Šainović je bio jedan od trojice pravoslavnih Crnogoraca koji su u Carigradu za crkvu u Dečanima – prema vlastitu iskazu u Plamenčevu zapisu – “od Ervata crnogorskija i zeckija i drugija koi su tamo” skupljali novac. Šainović razlikuje crnogorske i zetske Hrvate zato što je Zeta priključena Crnoj Gori tek 1878. (Dragičević 1939: 337–338). Dotično pismo Ilije Plamenca koje je Risto Dragičević pronašao u Državnom arhivu u Cetinju pokazuje da su se pojedini pravoslavni Crnogorci još 1863. godine nazivali *Hrvatima*. Glede njih u turskoj enciklopediji *Kamus-ul Alam* (I.–IV., 1889.–1894.) piše (prema K. Draganoviću): “Crnogorci, premda se Hrvatima zovu, nijesu to, jer oni pripadaju srpskom miletu.” str. 2036.” (Draganović–Mandić [1940.] 1991: 26). Štedimlija tvrdi kako je dopisnik lista *Srbobran* u Carigradu od neke skupine Crnogoraca čuo da im se poglavica zove Hrvat-baša, te da oni nisu Srbi, već Crnogorci, a da govore *hrvatski* (Štedimlija 1937, usp. Vego 1937: 65).

I Adolfo Veber Tkalčević čuo je u Carigradu (1884.) za crnogorske pravoslavne Hrvate (Veber 1886: 168–171). Nakon što je njegova sugovornica, neka carigradska Hrvatica katolkinja, po zanimanju kućanica, više puta crnogorske pravoslavce nazvala Hrvatima, Veber ju je upitao: “Kako to, Hrvati, ta oni sebe, ako su pravoslavni, kod kuće zovu Srbliji.” (1886: 171). Sugovornica mu je odgovorila: “Neznam, moj *reverendissimo*, kako se ko kod kuće sada zove, jer sam već odamna u Carigradu; al ovdi svi, bili vlasili ili katolici, nezovu sebe drugačije, nego Hrvati! Pa to je ime od starine!”. Veber nadodaje da “Toga domjenka nebih priobćio, bojeći se prigovora, da na rieč obične žene tako važnu stvar pripoviedam [...]. Ali mi je sve to malne doslovce potvrdio i starješina hrvatski, s kojim sam se slučajno sastao u Fanaru.” (1886: 171).

Nije prihvatljiva teza da bi se Crnogorci u Carigradu *Hrvatima* zvali samo zato što bi ondje preuzimali to ime iz titule svojega starješine.¹⁴ Oni su ga donosili iz svoje domovine, gdje je bilo prošireno i izvan granica današnje Crne Gore, sve do Skadra u Albaniji. Kotoranin Marijan Bolica bilježi 1614. među bratstvima iz Skadarskoga sandžaka koja žive “alla serviana” (što znači u pravoslavnoj vjeroispovijedi) i koja su u vojnoj službi Osmanskoga Carstva, bratstvo *Hrvatinić* (*Haruatinić*) (Lenormant 1866: 327). U jednom turskom zapisu piše da su od Skadra 1651. godine zajedno s Turcima napadali “Arvaniti”. To su mogli biti Albanci (*Arnauti*), no može

¹⁴ Dragičević misli da je to tako; podrobnije o tom usp. Foretić 1956.

biti riječ i o nositeljima etničkoga imena *Hrvat*, tj. o iskrivljenom zapisu hrvatskoga imena (usp. Barjaktarović 1982: 91).

Jako Baltić, bosanski franjevac koji je sredinom XIX. stoljeća boravio u Carigradu kao dušobrižnik, za Hrvate katolike u Carigradu kaže da dolaze iz Albanije, od Skadra i Bara, čime svjedoči da se je u tamošnjem slaven-skom katoličkom pučanstvu hrvatsko ime zadržalo sve do sredine XIX. stoljeća.¹⁵ Kulturološki je zanimljiv Baltićev opis *poštenja* i *osvetoljubivosti* u albanskih Hrvata, kojim zapravo opisuje albansku *besu* i *kronu osvetu*:

“Ove godine u misecu studenom [1849.] ja sam izišo iz Carigrada. Ondi sam bijo dvi godine služio Hrvate i druge Slavljane. U Carigradu mlogo ima katolika slavljanskih, Hrvata koji dolaze iz Albanie, od Skadra i Bara, službu čine i rade u Carigradu i kad novac steknu, vraćahu se u otačbinu. Ovih je se broilo u moje vrime do šest hiljada. Ima mlogo Dalmatina, bogatih trgovaca [...]. [...] Među Slavljanim ondašnjim najpošteniji su Hrvati, u kakvim zlim prigodam se nalaze, sa svim tim svoj poštenu značaj uzdrže. Samo jim se mora zamiriti, što su na osvetu i dvoboj mlogo prignuti. Je li tko u čemu uvridio, oli ranio, oli ubijo Hrvata, taj nek se nada neodvlačno osveti. [...] Hrvati s Crnogorcim ne gledahu se lipo, s njima se često put pobiju. Ovo turcim nije mrsko nego uživahu.” (Baltić 2003: 220–221).

Hrvate s područja Bara upoznao je neovisno o Baltiću i Ivan Franjo Jukić: na parobrodu kojim je putovao u Carigrad “Mornari su svi bili Hrvati i Dalmatini, te su me hranili i pojili, [...] sve od svoje hrane i pazili me kao naši [isticanje M. G.] ljudi. Bilo je dosta Hrvatah iz Bara od Spiče, koi su išli na radnju u Carigrad, [...]” (1973 (II): 470). Na drugom mjestu Jukić kaže da se je zbog Hrvata katolika iz Dalmacije i Albanije (Arbanaske) u “Carigradu svaki dan bolje uvidjalo”

“potrebito stalno prebivanje koga bosanskoga misnika iz obzira duhovnog i vremenitog; duhovnog: jer u Carigradu ima ka-

¹⁵ Govoreći o Hrvatima iz Albanije (“Arbanaske”), Jako Baltić odnosi se na teritorij koji je nekoć bio u sastavu Mletačke Albanije. Mletačka Albanija (*Albania Veneta*) prostirala se je sredinom XV. stoljeća duž obale od Perasta i Prevlake do Lješa, uključujući ozemlje jugoistočno i sjeveroistočno od Skadarskoga jezera, Skadra i ušća rijeke Drim. Njezine granice sužavale su se pa je u drugoj polovici XVI. stoljeća obuhvaćala više-manje samo još Boku kotorsku i priobalje do Budve. Mijenjale su se također i predočbe o granici između Dalmacije i Albanije. Godine 1570. jedan anonimni mletački autor opisuje kako Dalmacija završava u Baru, a od njega i Ulcinja da počinje Albanija (Elsie 2003: 59).

tolikah našeg jezika ljudih izobila, koji su pod imenom Hrvatah poznati; iz Dalmacie i Arbanaske ovdje ili su naseljeni, ili se za vrieme raznim prometom zabavljaju; osim toga mnoštvo mornarah na Lloydovih i turskih parobrodih služućih, koji bi rado slušati rieč božju u narodnom jeziku;" (Jukić 1973 (II): 582).

Dragiša Lapčević smatra da je za konačno prihvaćanje albanske narodnosne svijesti u Hrvata katolika sa skadarskoga područja "po malo greh i naših fratara Hrvata, koji im nisu budili nacionalnu svest već su dopustili da ih otpočinju savlađivati muslimanski feudalci." On polazi od toga da su Hrvati na to područje došli dva stoljeća prije Turaka (Skadar su Turci zauzeli prvi put 1392., a konačno krajem XV. stoljeća) te da su

"od vajkada radili na seči šuma i isečenu građu splavili Dri-mom do Skadarskog jezera i do Jadranskog mora jer su zakupci šuma i trgovci s drvetom bili po pravilu Dubrovčani i Mlečići koji su Hrvate uzimali da im šume seku, da im drvo za transport dogone, da im sastavljaju splavove i da im splavare do samoga mora a na moru toware na lađe i dalje transportuju do potrebitih evropskih i afričkih obala. Na tome je poslu bilo angažovano mnogo Hrvata, koji su po šumama i po splavarskim stanicama bili nastanjeni sa svojim porodicama i tu vek vekovali, radali se i umirali sa sobom imali svoje katoličke sveštenike i bili u stanju svoju veru sačuvati i održati. Kad su, posle dva veka, došli Turci i zagospodarili tim krajevima, pa s njima i eksploatacija šuma prestala, taj svet, davno odkinut od svoje stare postojbine, ostao je tu i poseljačio se." (Lapčević 1933).

Neistraženo je kada su se i kako Hrvati naseljavali na skadarskom području. Bizantski povjesničar Nikefor Brijenije (1062.-1137.) bilježi da su se oko 1072. "Hrvati i Dukljani odmetnuli i pustošili cijeli Ilirik", u kojemu je glavni grad bio Drač (Margetić 1998: 10). Bizantskoj temi Drač pripadao je i Skadar. Skiličin Nastavljač piše da je oko 1072./1073. "narod Srba, koje i Hrvatima zovu" napao i pokušao podjarmiti Bugarsku, a bugarski su uglednici zamolili Mihajla, koji je bio vladar "spomenutih Hrvata" "sa sjedištem u Kotoru i Prapratu", "da im pošalje svojega sina, kojega bi oni proglasili carem Bugarske". Nadovezujući se i sažimljući Skiličina Nastavljača, Ivan Zonara piše u prvoj polovici XII. stoljeća o "Hrvatima koje neki nazivaju i Srbima" (Margetić 1998: 9). Lujo Margetić donosi uvjerljivo tumačenje tih bizantskih zapisa o Hrvatima u Duklji u XI. stoljeću:

"Pojava Hrvata u Duklji početkom sedamdesetih godina XI. stoljeća u vijestima Skiličina Nastavljača i Nicefora Brijenija daje zadovoljavajuće objašnjenje problema koji već odavno muči historiografiju. Oni nisu zabilježeni kod Skiličina Nastavljača kao navodno identičan narod sa Srbima, jer su bizantski pisci vrlo dobro razlikovali ova dva naroda, niti su oni identični s Dukljanima, jer Nicefor Brijenije dobro razlikuje jedne od drugih. Obje vijesti odnose se na hrvatske vojne jedinice u Duklji, koje su iz Duklje sudjelovale u napadima na bizantsku temu Bugarsku zajedno sa srpskim četama (zato ih Skiličnih Nastavljač spominje kao »one Srbe, koje nazivaju Hrvatima«), odnosno s dukljanskim četama na bizantsku temu Drač." (Margetić 1998: 14).

Margetić smatra da su te "hrvatske čete nakon dovršenih akcija protiv Bizanta ostale u Duklji oko Kotora i na tamošnje Slavene prenijele svoje ime". To je moguće, no ne znači da širenja hrvatskoga imena na tom prostoru nije bilo već i prije.

Početkom XIII. stoljeća bizantski povjesničar Niketa Honijat zapisuje da raški veliki župan Nemanja napada Hrvatsku i sebi prisvaja vlast nad Kotorom (Margetić 1998: 14). Predočba o Hrvatskoj koja obuhvaća prostor Duklje osvjedočena je i u *Ljetopisu Popa Dukljanina* u kojem se Crvena Hrvatska prostire od mjesta Dalme (?) do grada Drača (u Albaniji) (Margetić 1998: 7). U pripisu *Supetarskoga kartulara* ban Albanije (*banus Albanie*) šesti je od sedmero banova koji su "u minula vremena" u kraljevstvu Hrvata birali kralja (Švob 1956: 107). Taj pripis nastao je vjerojatno krajem XV. stoljeća i pokazuje da je i u južnoj Dalmaciji postojala predočba o postojanju hrvatskoga etničkoga elementa na prostoru koji se u to vrijeme zvao albanskim imenom. Da ona nije nastala bez ikakva utemeljenja, pokazuju ne samo bizantska vrela, nego i činjenica da su sve do Skadra i okolice, tj. do negdašnje jugoistočne granice Mletačke Albanije i srednjovjekovne Duklje, uistinu živjeli Slaveni koji su se do XIX. stoljeća neovisno o svojoj vjeroispovijedi zvali *Hrvatima*. U sjevernoj Albaniji zabilježene su slaven-ske posuđenice s (potencijalno) čakavskim refleksom *j* za praslavensko **dj* (van den Berk 1967: 101-102) pa je moguće da je među prvim tamošnjim Hrvatima bilo i govornika (pra)čakavskih idioma.

Zaključak

U povijesnim vrelima hrvatski i srpski etnonim vrlo se često rabe kao pojmovi različitoga ranga: srpsko ime rabi se, za razliku od hrvatskoga,

kao vjeroispovijedna odrednica vezana uz pravoslavlje (sinonimno s imenom *Grk, grčki*), te je u visokoj mjeri deetnificirana, no ujedno i vrlo učestala jer je kriterij vjeroispovijedi sve do početka XIX. stoljeća bio prvorazredni kriterij u razdiobama i opisima stanovništva. Za razliku od srpskoga imena, hrvatsko ime u vrelima nije vjeroispovijedno i rabi se kao etničko ime, često u sinonimnom i bliskoznačnom odnosu s nazivima *ilirski, dalmatinski i slovinski* (uglavnom kada je o riječ o katolicima), a također i *bosanski (bošnjački)*. Ta vjeroispovijedna nevezanost išla je u prilog potiskivanju hrvatskoga imena koje Marcel Kušar opisuje ovako:

“Kako se u Srbiji miješalo vazda srpstvo s pravoslavjem po navadi bizantinskoj, zato se je sada i kod Hrvata počelo među pravoslavnim spajati ime narodno srpsko sa vjerozakonom, i tim mu se počelo kod ovih uklanjati hrvacko ime. Ovim spajanjem sa vjerozakonom opasalo se je ime srpsko novom snagom, da odolijeva u borbi s imenom hrvackim. Kako je bo sada sljedbeniku istočne vjere “srpski” ne samo narodno već i vjerozakonsko ime, dočim sljedbeniku vjere zapadne “hrvacki” samo narodno ime; tako je puno lakše, da se katolik okani svojga imena “hrvackoga”, nego li pravoslavni imena “srpskoga”. (Kušar 1884: 229)

Pripadnost vjeroispovijednim zajednicama još je u Jukićevo vrijeme više nego danas određivala komunikacijske odnose i kulturološke danoosti, estetska mjerila i tematske usmjerenosti stvaratelja, čitateljske navike i očekivanja, običaje i tradicije, osjećaje zajedništva. Crnogorski pravoslavci koji su se zvali *Hrvatima* i koji su skupljali novčane darove za srpsku pravoslavnu crkvu u Dečanima na Kosovu, izgrađivali su se, bez obzira na njihovo izvorno hrvatsko povijesno ime, kao dio kulturno-identitetske zajednice koja se nije oblikovala kao nacionalno hrvatska. Za razliku od njih, u povijesnoj izgradnji *hrvatske* kulturno-identitetske zajednice središnje mjesto pripada ne samo Antunu Vrančiću (koji je *hrvatsko* ime miješao s *dalmatinskim* i *ilirskim* kao zapadnim pojmovima veće prepoznatljivosti), nego i franjevcima Ivanu Jukiću i Jaki Baltiću, iako se Baltić vjerojatno do kraja života nije izjašnjavao *Hrvatom*, nego *Bošnjakom* ili *Bosancem*, imenom koje je Mustafa Ali iz Galipolja u XVI. stoljeću proglasio teritorijalnom oznakom jednoga dijela *hrvatskoga* naroda. Svi ti i drugi primjeri pokazuju da hrvatsko narodnosno ime, iako u hrvatskoj etnogenezi ima važnu ulogu, nije jedina, pa čak ni ključna ili pouzdana diskriminanta pri određivanju i hijerarhiziranju hrvatskih povijesnih etnogenetskih sastavnica.

Literatura

- Akin-Kivanç, Esra (ur.). 2011. *Mustafa Âli's Epic Deeds of Artists: A Critical Edition of the Earliest Ottoman Text about the Calligraphers and Painters of the Islamic World*. Brill.
- Aličić, Ahmed. 1976. Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine. *Prilozi za orijentalnu filologiju* XXV. 171–202.
- Ančić, Mladen. 2007. Jedan čovjek – jedan glas ili “hodte nami vi na viru”. *Status* 12. 163–171.
- Ančić, Mladen. 2010. Ima li smisla raspravljati sa “zvjezdaznancima”. *Status* 14. 198–204.
- Atçıl, Zahit Muhammet. 2015. *State and Government in the Mid-Sixteenth Century Ottoman Empire: The Grand Vizierates of Rustem Pasha (1544–1561)*. Disertacija. Chicago, Illinois.
- Baltić, Jako. 2003. Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vremena u Bosni. Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Andrija Zirdum. Sarajevo – Zagreb.
- Barjaktarović, Mirko. 1982. Od kuda nazivi naselja Rvaše, Rvati, Rvalasi. *Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu* 46. 89–93.
- Bašagić, Safvet Beg. 1931. *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Zagreb.
- Bašagić, Safvet beg. 1994 [1931.]. *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*. Dodatak: *Znameniti Srbi muslomani (od Milenka M. Vukićevića) [1906.]*; predgovor Filip Lukas. Pretisak: Zagreb: Birotisak (Biblioteka Virbus unitis 2).
- Bašagić, Safvetbeg. 1912. Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XXIV. 1–88. 295–381.
- Burić, Ivana, Tamara Šarić Šušak. 2013. *Tiskani proglasi u Zadru i Dalmaciji 1488.–1946. Službeno izvješćivanje u prošlosti*. Katalog izložbe. Zadar: Državni arhiv u Zadru.
- Čelebi, Evlija. 1967. *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. Sarajevo. Svjetlost.
- Čolak, Nikola, Ive Mažuran. 2000. *Janjevo. Sedam stoljeća opstojnosti Hrvata na Kosovu*. Zagreb.
- Čoralić, Lovorka. 2001. *U gradu svetoga Marka. Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*. Zagreb. Golden marketing.
- Čoralić, Lovorka. 2011. Prisutnost i djelovanje iseljenika iz Srbije u Veneciji u XV. i XVI. stoljeću. *Spomenica akademika Sime Ćirkovića. Zbornik radova* 25. Ur. Srđan Rudić. Beograd. 176–193.

- Draganović, K. S. 1937. Massenübertritte von Katholiken zur "Orthodoxie" im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft. *Orientalia Christiana Periodica* 3. 181–232; 550–599.
- Draganović, Krunoslav; O. Dominik Mandić. 1991. *Herceg-bosna i Hrvatska*. Split.
- Dragičević, Risto J. 1939. Hrvat-baša. *Zapisi* XXII:6. Cetinje. 334–341.
- Elsie, Robert. 2003. *Early Albania: A Reader of Historical Texts 11th-17th centuries*. *Balkanologische Veröffentlichungen* 39. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden.
- Fancev, Franjo. 1938. Dubrovnik u razvitku hrvatske književnosti. *Ljetopis JAZU* 52. 104–139.
- Fleischer, Cornell. 1986. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Foretić, Vinko. 1956. Iz arhiva obitelji Vickovića u Zupcima kod Bara uz objašnjenje o Hrvatbaši. *Anal. Historijskog instituta u Dubrovniku* 4–5, 651–658.
- Giannelli, Ciro. 1953. Documenti inediti sullo stato di alcune comunità cattoliche della Serbia Meridionale nel 1578. *Ricerche slavistiche* II. 29–59.
- Giljferding, A. 1859. *Bosnija, Gercegovina i staraja Srbija*. S. Peterburg.
- Grčević, Mario. 1997. *Die Entstehung der kroatischen Literatursprache. Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte* 8. Böhlau. Köln – Wien.
- Grčević, Mario. 2013. *Lingua serviana* i Dubrovnik. *Vijenac* 516–517. 8–9.
- Grčević, Mario. 2015. Kršćanstvo i razvoj hrvatske pismenosti. *Kroatologija* 6:1–2. 136–136.
- Grčević, Mario. 2017. Petar Andrejevič Tolstoj i Hrvati od Pelješca do Perasta (Crtice o etnogenezi na jugu hrvatskoga kulturnoga prostora). *Dubrovnik: časopis za književnost i znanost*. XXVIII:2–3. 12–29.
- Grčević, Mario. 2017b. Povijesni glotonim "srpski" u starijoj hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji. Predano za tisak: *Dubrovnik u hrvatskoj povijesti*. Zbornik radova.
- Hadžijahić, Muhamed. 1938. *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878. godine*. Sarajevo.
- Hammer von, Joseph. 1828. *Geschichte des osmanischen Reiches: Grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven*. III. 1520.–1574. Pest.

- Handžić, H. M. 1938. Orijentalni rukopisi kod Jugoslavenske akademije u Zagrebu. *Obzoru*. 11. VII. 1938.
- Horvat, Josip, Jakša Ravlić. 1956. *Pisma Ljudevitu Gaju. Građa za povijest književnosti hrvatske* 26. Zagreb.
- Hrvatski latinisti I. 1969. *Pet stoljeća hrvatske književnosti*. Zagreb. Matica hrvatska.
- Hrvatski latinisti II. 1970. *Pet stoljeća hrvatske književnosti*. Zagreb. Matica hrvatska.
- İsen, Mustafa. 1988. *Gelibolulu Mustafa Âlî*. Ankara.
- Ivić, Aleksa. 1909. Neue cyrillische Urkunden aus den Wiener Archiven. *Archiv für slavische Philologie* 30. 205–214.
- Jačov, Marko. 1986. *Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima. 1622–1644. I*. Beograd.
- Jovičević, Andrija. 1911. Riječka nahija (u Crnoj Gori). *Srpski etnografski zbornik* 15. 385–835.
- Jukić, Ivan Franjo. 1973. *Sabrana djela II*. Sarajevo.
- Kaimi, Hasan. 1889. Pjesna o osvojenju Kandije godine 1080. po hidretu (1669). *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 3. 94–96.
- Kalajdžija, Alen. 2009. Elementi književnojezičke koine u najstarijoj alhamijado pjesmi "Hirvat türkisi" (1588/1589.). *Annals of the Gazi Husrevbey Library (Anali Gazi Husrevbegove biblioteke)* 2930. 249–271.
- Katičić, Radoslav. 1989. »Slověnski« i »hrvatski« kao zamjenjivi nazivi jezika hrvatske književnosti. *Jezik* 36:4. 97–128.
- Krasić, Stjepan. 2009. *Počelo je u Rimu. Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću*. Dubrovnik: Matica hrvatska u Dubrovniku.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1860. *Bibliografia hrvatska. Dio prvi*. Zagreb.
- Kursar, Vjeran. 2013. *Hrvati u gradu na Bosporu. Hrvatsko iseljništvo u osmanskoj prijestolnici Istanbulu u dugom 19. stoljeću*. Hrvatska revija 4.
- Kušar, Marcel. 1884. *Povijest razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga od najdavnijih vremena do danas*. Preštampano iz Slovinca. Dubrovnik.
- Kužić, Krešimir. 2013. *Hrvatska obala u putopisima njemačkih hodočasnika XIV.–XVII. st*. Split.
- Lapčević, Dragiša. 1933. *Hrvati u Srbiji. Čačanski glas*. God. 2, br. 50. 10. XII. 1933. 1.

- Lašvanin, Nikola. 2003. Ljetopis. Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran. Sarajevo, Zagreb.
- Lenormant, F. 1866. *Turcs et Monténégrins*. Paris.
- Ljubić, S. 1878. Rukoviet jugoslavenskih listina. *Starine JAZU* 10. 1–43.
- Mandić, Dominik. 1982. Etnička povijest Bosne i Hercegovine. *Sabrana djela* III. Ziral.
- Margetić, Lujo. 1998. Poruka i datacija tzv. Ljetopisa popa Dukljanina. *Croatia christiana periodica. Časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*. XXII:41. 1–30.
- Matasović, Josip. 1927. Fojnička regesta. *Spomenik SKA* LXVII:53. 1930.
- Matković, Petar. 1878. Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega vieka. *Rad JAZU* 42. 56–184.
- Matković, P. 1884. Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. vieka. Putovanje A. Vrančića g. 1553 u Carigrad. *Rad JAZU* 71. 1–60.
- Matković, P. 1890a. Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. vijeka. Putopis Marka Antuna Pigafette, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567. godine. *Rad JAZU* 100. 65–168.
- Matković, Petar. 1890b. Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567. *Starine JAZU* 22. 68–194.
- Mažuran, Ive. 1998. *Hrvati i Osmansko Carstvo*. Zagreb. Golden marketing.
- Mihačević, Lovro fra. 1911. *Po Albaniji. Dojmovi s puta*. Zagreb.
- Miklosich, Fr. 1858. *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii. Viennae*.
- Moačanin, Nenad. 1994. Hrvatska i Bosna: jedinstvo, dvojstvo ili...? U: Bašagić, Safvet 1994: IX–XXXVIII.
- Nakićević, pop Sava. 1913. Boka (antropološka studija). *Srpski etnografski zbornik* 20. Beograd.
- Nametak, Alija. 1968. Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rječnici. Građa za povijest književnosti hrvatske 29. Zagreb, *JAZU*. 231–380.
- Nenadović, Ljub. P. 1889. O Crnogorcima. *Pisma sa Cetinja 1878. godine*. Izdanje knjižare Tase Stojanovića u Valjevu. Novi Sad.
- Ostojić, Ivan. 2000. The Terms Croats Have Used for Their Language. *Journal of Croatian studies* XLI. 16–55.
- Pozvyv'. 1837. *Serbskij narodnyj list'* XXII. 175–176.
- Purković, Miodrag. 1940. Popis sela u srednjevekovnoj Srbiji. *Godišnjak Skopskog Filozofskog Fakulteta* 4:2. 1939–1940. 53–160.

- Skarić, Vladislav. 1985. Izabrana djela. I. Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije. Izbor i redakcija: dr. Milorad Ekmečić. Sarajevo.
- Srpsko-hrvacko pitanje u Dalmaciji. Nekoliko iskrenijeh riječi narodu. 1888. U Spljetu.
- Stavrides, Theoharis. 2001. The Sultan of vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453–1474). Brill.
- Supilo, Frano. 2000. Izabrani politički spisi. Izbor i uvodna studija Ivo Petrinović. Golden Marketing, Narodne novine, 2000. str. 138–140. [„Naši Srbi“. Novi list, br. 290, 21. XII. 1900.]
- Šabanović, Hasan. 1964. Krajište Isa–bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Šabanović, Hazim. 1959. Bosanski pašaluk. Sarajevo.
- Šanjek, Franjo. 1990. Ivan Stojković i počeci humanizma u Hrvata. Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu 16:1. 272–285
- Šimunković, Ljerka. 2011. Dalmacija godine Gospodnje 1553. Putopis po Istri, Dalmaciji i Mletačkoj Albaniji 1553. godine. Zapisao Zan Battista Giustinian. Prema transkripciji Šime Ljubića prevela i priredila Ljerka Šimunković. Split: Hrvatsko–talijanska kulturna udruga Dante Alighieri.
- Šišić, Ferdo. 1908. Herceg-Bosna prigodom aneksije. Zagreb.
- Štedimlja, S. M. 1937. Carigradski Hrvat-baša. Obzor LXXVII:11. 15. I. 1937.
- Švob, Držislav. 1956. Pripis Supetarskog kartulara o izboru starohrvatskog kralja i popis onodobnih banova. Historijski zbornik IX:1–4. 101–117.
- Theiner, Augustin. 1875. Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam (sacram) illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologia disposita. II. Romae.
- Truhelka, Ćiro. 1911. Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive. Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXIII.
- Van den Berk, Christiaan Alphonsus. 1967. Zur Problematik der südslavischen Dialektausgliederung. Slovo 17. 95–112.
- Veber, Adolfo. 1886. Put u Carigrad. Zagreb.
- Vego, Marko. 1937. Povijest humske zemlje (Hercegovine). I. dio. Samobor.
- Verancsics, Antal. 1858. Összes munkái. Ur. László, Szalay. Pest. [Monumenta Hungariae Historica IV:2].

- Vince, Zlatko. 1990. Putovima hrvatskoga književnog jezika. Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izbora. Drugo, dopunjeno izdanje. Zagreb.
- Vrančić, Antun. 2014. Historiografski fragmenti. Prijevod: Šime Demo. Uvodna studija i bilješke uz prijevod: Castillia Manea-Grgin. Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić". Šibenik.
- Zelić-Bučan, Benedikta. 2000. Some Original Testimonies on the National Name of the Croatian Language; The National Name of the Croatian Language Throughout History. *Journal of Croatian studies* XLI. 6–15; 56–112.

Croatian ethnonyms and glossonyms at the civilizational boundaries of eastern areas of Croatian cultural sphere

The article examines historical attestations of the ethnonym Hrvat/Croat and the glossonym hrvatski/Croatian in sources from XIV to XIX centuries, particularly those referring to populations that have not been historically integrated into Croatian ethnic-national community. Comparison with Serbian designation shows that Serbian ethnonym has, unlike Croatian, been used to designate a religious denominational community. The chief conclusion is that Croatian ethnic-national name, although significant in Croatian national ethnogenesis, is not the sole, nor even central and reliable disambiguation signifier in delineation and hierarchy of historical Croatian ethnogenetic components.

Key words: Croats, Catholics, Muslims, Orthodox, ethnogenesis

